

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Przeobrażenia semantyczne wyrazów polskich związanych ze sferą mentalną

Author: Kinga Wąsińska

Citation style: Wąsińska Kinga. (2016). Przeobrażenia semantyczne wyrazów polskich związanych ze sferą mentalną. W: J. Przyklenk, W. Wilczek (red.), "Bogactwo polszczyzny w świetle jej historii." T. 6 (S. 42-57). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Przeobrażenia semantyczne wyrazów polskich związanych ze sferą mentalną

KINGA WĄSIŃSKA, Katowice

Semantykę jako naukę o znaczeniu wyrazów cechuje niejednoznaczne podejście do centrum jej zainteresowań. Nie ma zgodności co do obiektu semantycznych obserwacji językowych. Niektórzy naukowcy dostrzegają znaczenie w pojedynczej jednostce języka (por. Saussure, 1991), inni natomiast odwołują się do semantyki całego zdania (por. Frege, 1977). Są i tacy, dla których w teorii znaczenia nie sposób oddzielić semantyki od elementów pragmatyki (por. Austin, 1993; Grice, 1980). Z pewnością każdy badacz języka życzyłby sobie, aby – zgodnie z teorią Arystotelesa – istniała prosta odpowiedniość między elementami świata, myśli i języka. Pozostaje jednak przeczucie, że język pozwala wyrazić niecałą wiedzę o świecie, którą jest w stanie uchwycić umysł. W innym przypadku naturalną konsekwencją byłoby stwierdzenie, że źródłem wszelkich zmian językowych jest rozwój świata, a dynamika codzienności przekłada się na intensywność i zakres zmian językowych. Nie należy jednak zapominać o oddziaływaniach wewnątrzjęzykowych i prawach głosowych, które proponuje lingwistyka porównawcza.

Ponieważ mowa podlega ewolucji jak rzeczywistość pozajęzykowa, którą opisuje, zrozumiałe jest, że język nie stanowi tworu statycznego. Naturalnym zjawiskiem jest zmienność znaczeń wyrazów. Kiedy podejmuje się tę tematykę, zawsze największą ciekawość

budzą przyczyny zmian językowych. Podobnie jak w ekonomii bada się prawa rynku, a w gospodarce – wpływ czynników społecznych, tak w językoznawstwie przeprowadza się obserwacje na temat zapotrzebowania słów oraz roli użytkowników w utrzymaniu prawidłowego stanu języka. I choć wspomniane dyscypliny są od siebie odległe, to można między nimi zauważyć pewne paralele. Przykładowo u podłoża zmniejszenia zatrudnienia będącego źródłem zwolnień pracowników leżą przyczyny ekonomiczne lub organizacyjne wymuszające restrukturyzację zatrudnienia, tak samo przekształcenia w języku wynikają ze wspomnianej ekonomii i konieczności wyrażenia nieograniczonej liczby znaczeń ograniczoną liczbą znaków. Prawa ekonomii i gospodarki mogą inspirować badania językowe. Także w języku można dostrzec silne współcześnie tendencje do osiągania jak największych korzyści. Ważne jest zatem, by wyraz spełniał postawione mu zadania. Widać je najpełniej wtedy, gdy ważą się losy nowych wyrazów w zasobie polszczyzny. O pożyteczności danej innowacji językowej w polszczyźnie decydują konkretne kryteria. Można zatem wykorzystać je w ocenie długości życia wyrazów dawnych. Jeśli przyjmiemy, że zachwianie zasad skutkuje małą użytecznością wyrazów w systemie językowym, zrozumiały staje się fakt zaniku niektórych znaczeń wyrazów albo całych jednostek języka, które tych kryteriów nie spełniają. W dalszej części artykułu postaram się przeanalizować zmiany znaczeń kilku wyrazów z uwzględnieniem głównie trzech kryteriów: wystarczalności, ekonomiczności oraz funkcjonalności. W niewielkim stopniu możliwe jest włączenie do badań diachronicznych kryterium rozpowszechnienia, ponieważ przy analizach słownictwa dawnego dysponujemy tylko tekstami pisanymi, a przy tym kryterium ważny jest uzus, którego w tym wypadku nie jesteśmy w stanie zbadać w pełni. Ze względu na wydawnicze wymogi co do objętości tekstu nie wprowadzam danych frekwencyjnych, które mogłyby w pewnej mierze stanowić wyznacznik tego kryterium. Nie rezygnuję jednak z tej optyki. Jak wspomniałam, uważam, że przy odpowiednim opracowaniu kryterium rozpowszechnienia może okazać się wartościowe. Wskazuję na to również w artykule. Poza oceną pozostawiam kryterium autorytetu kulturowego i narodowego, choć

zdają sobie sprawę, że mogą one zostać wykorzystane w analizach tekstów dawnych. Leksyka i składnia literatury pięknej oraz podręczników powinny stanowić wzór, który mógłby stać się matrycą porównawczą dla języka zawartego w tekstach innego typu. Jeśli chodzi o wyznacznik estetyczny, to ograniczę się do własnych drobnych sugestii.

Podstawą moich analiz jest materiał językowy, który zgromadziłam, korzystając z zasobu dzieł leksykograficznych języka polskiego. Przeanalizowałam konteksty oraz definicje zamieszczone w hasłach siedmiu słowników: *Uniwersalnego słownika języka polskiego* pod redakcją Stanisława Dubisza, *Innego słownika języka polskiego* pod redakcją Mirosława Bańki, *Słownika języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego, *Słownika języka polskiego* tzw. warszawskiego oraz *Słownika języka polskiego* tzw. wileńskiego, *Słownika języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego, *Słownika polszczyzny XVI wieku* pod redakcją Marii Renaty Mayenowej. Materiał ten można uznać za wystarczającą podstawę analiz przy badaniu zmian znaczeń wyrazów, choć nie jest on wolny od przeoczeń.

Interesujące mnie wyrazy należą do grupy słownictwa, które uznawane jest za statyczne w historii rozwoju polszczyzny. Lucyna Jankowiak, badając ilościowy udział słownictwa prasłowiańskiego we współczesnej polszczyźnie ogólnej, wykazała, że nie brak w nim leksyki umysłowej (Jankowiak, 1997: 85–95). Badaczka podzieliła całą dziedziczną z prasłowiańszczyzny polską leksykę na kilka pól tematycznych. Słownictwo mentalne odnaleźć można w mikrosferze, która została przez Jankowiak skategoryzowana jako: „I. Ja wobec siebie, B. Ja jako istota psychiczna, B₀. Mój umysł”. Wśród zamieszczonych w tej grupie 328 leksemów większość obecna jest także w polszczyźnie współczesnej (Jankowiak, 1997: 16–23).

W stosunku do analizowanych wyrazów posługuję się nazwą „leksyka mentalna”, mam jednak świadomość, że termin ten stosowany jest w badaniach językowych intuicyjnie. Nie ma bowiem opracowania teoretycznego zawierającego zbiór jednostek języka, które tworzą polską leksykę mentalną. Zwyczajowo w obręb tego zagadnienia zalicza się słowa, które opisują czynności i stany związane z czuciem, myśleniem i poznawaniem. Wyraz *mentalny* uzna-

wany za termin techniczny filozofii umysłu do literatury przedmiotu wprowadziły w latach 50. XIX wieku naturalistyczne nurty anglo-amerykańskiej filozofii analitycznej (Bremer, 2010: 19–23; Brinkmeier, 2009: 165). Choć termin „leksyka umysłowa” nie został do tej pory zdefiniowany, można znaleźć kilka opracowań lingwistycznych na temat samych *verba sentiendi* (por. Danielewiczowa, 2000b; Piotrowska, 2004; 2006a; 2006b; 2009; Wolińska, 1994a; 1994b; Woźniak, 2012). W artykule posługuję się wyrazem *mentalny* w znaczeniu bliskim definicji Magdaleny Danielewiczowej, która termin ten stosuje do takich jednostek leksykalnych, w których w centrum struktury semantycznej znajduje się komponent umysłowy i jemu podporządkowane są inne pierwiastki znaczeniowe (Danielewiczowa, 2000a: 227–230).

Wybrane do analiz słownictwo stanowią wyrazy, które były w polszczyźnie i są w niej nadal obecne, jednak w zmienionym znaczeniu. Często ich znaczenie starsze odnotowują słowniki współczesne, jednak z kwalifikatorami chronologicznymi, jako – dawne, przestarzałe lub książkowe. Poniżej przedstawię zmiany, jakie zaszły w znaczeniu wyrazów: *świadomość*, *wiedza*, *niewiedza*, *dzielnia*, *mierny*, *mierność*, *animus* oraz *dowcip*. Interesować mnie będzie to ich znaczenie, które dotyczy operacji myślowych.

USJP¹ notuje wyraz *świadomość* w dwóch znaczeniach: 1) *psych.* ‘najwyższy poziom rozwoju psychicznego charakterystyczny dla człowieka, zdolność bezpośredniego poznania otoczenia, własnej osoby i relacji z otoczeniem’ oraz 2a) *książk.* ‘wiedza o czymś, uświadamianie sobie czegoś, zdawanie sobie sprawy z czegoś’, 2b) ‘wspólne dla określonej grupy ludzi idee, poglądy, przekonania i cele’, 2c) ‘stan przytomności, czuwania, odbierania bodźców ze świata otaczającego; przytomność’. Znaczenia 2b i 2c ograniczają się do kilkunastu skostniałych form, typu *świadomość społeczna*, *świadomość narodowa*, *świadomość potoczna*; *utrata świadomości*, *odzyskać świadomość* itp. Można zaobserwować, że profil psychologiczny silnie oddziałuje na znaczenie wyrazu i nawet w dyskursie

¹ Skróty, których używam w odniesieniu do słowników, podane są w wykazie źródeł.

potocznym wyraz *świadomość* odczuwany jest jako termin specjalistyczny, por.:

Gdyby Bóg zechciał jeszcze sprawić, że nie będzie mi tak zimno, to mógłbym pójść w moim rozumowaniu krok dalej i zająć się kwestią mojej świadomości oraz moich norm moralnych.

Andrzej Szczypiorski: *Początek*, 1986, za: NKJP²

Myślę, że jest to pokonywanie kolejnych progów artystycznej świadomości.

Barbara Ziembicka: *Najprostszą drogą: rozmowy z artystami*, 1998, za: NKJP

Nie wiem, czy świadomość dziecka we mnie nazwałbym skazą. Bo ja w sobie tę świadomość bardzo cenię; gdyby jej nie było, to prawdopodobnie nie byłoby mojego malarstwa!

Barbara Ziembicka: *Najprostszą drogą: rozmowy z artystami*, 1998, za: NKJP

Jak cyknął zdjęcie, to mam przejebane. Tylko że niby kiedy? Twoja przytępiona kacem świadomość powinna ci, ćwoku, podpowiedzieć, że kiedykolwiek, jak już byłeś pijany, czyli ładnych parę godzin.

Mariusz Cieślik: *Śmieszni kochankowie*, 2004, za: NKJP

Znaczenie 2a uznano w słowniku za rzadsze i opatrzone kwalifikatorem: książkowy. Zgodnie z informacją umieszczoną we wstępie do USJP kwalifikator ten dotyczy „jednostek słownikowych, których rozumienie i stosowanie wymaga przygotowania intelektualnego i kompetencji językowej większych niż te, które stanowią motywację używania słownictwa podstawowego. Można zatem przyjąć, że kwalifikator *książk.* odnosi się do tego podzbioru słownictwa, które charakteryzuje wypowiedzi osób należących do warstwy inteligencji humanistycznej” (USJP, T. 1: XL–XLI). Zaskoczyć może fakt, że to samo znaczenie słownik wcześniejszy (SD) rejestruje z kwalifikatorem: dawny, a więc: „określa wyraz lub znaczenie nieznane dzisiejszemu językowi” (SD, T. 1: XL). W dyskursie naukowym czy w polszczyźnie literackiej wyraz *świadomość* nadal funkcjonuje w znaczeniu ‘wiedza’, jednak najczęściej stosowany jest

² Skróty źródeł cytatów przytaczam za źródłem, z którego korzystam.

w kontekstach, które odnoszą się do intelektu. W tekstach dawnych *świadomość* oznaczała mierzalną umiejętność, której zdobycie związane było z posiadaniem wiedzy z danego zakresu, por.:

Do czystości i szczeroty opowiadania przyczynia się [...] świadomość języków, tak łotewskiego, jak estońskiego.

Czuchońców. LEL. Polska I, 136, za: SD

Bolesław Pobożny, książę kaliski, w wieku XIII słynący ze świadomości sztuki wojennej, miał ćwiczone i doświadczone w boju wojsko piesze i konne.

SRG 303, za: SD

Człowiek świadomy od wieszczka biegleszy.

Min. Ryt. 4, 31, za: SL

Aspekt nabywania wiedzy na skutek doświadczenia ilustruje już sama dziewiętnastowieczna definicja wyrazu *świadomość* zamieszczona w SL, która brzmi 'wiadomość z doświadczenia'. W podobnym znaczeniu zarejestrowane zostały wyrazy pokrewne: *świadomy* 'z doświadczenia znający; dobrze wiedzący, znający' (SL), *po świadomości* 'z doświadczeniem, biegle' (SL), *świadomca* 'wiadomy czego z doświadczenia' (SL).

Na podstawie kontekstów użycia i definicji słownikowych znaczenie *świadomość* 'wiedza o czymś' można scharakteryzować jako niewystarczalne, ponieważ nie jest bogatsze niż znaczenie wyrazów jemu bliskoznacznych *wiedza*, *znajomość*; kryterium ekonomiczności również nie jest spełnione – analizowane słowo jest dłuższe niż dwusylabowa *wiedza*. Ponadto jest to wyraz o niejednoznacznej semantyce, a jako wieloznaczny może zostać uznany za niepraktyczny – tym samym nie spełnia kryterium funkcjonalności. Starając się ocenić atrakcyjność jednostki *świadomość* 'wiedza o czymś' na tle jej synonimów, można – oczywiście subiektywnie – powiedzieć, że forma ta nie jest ładniejsza, zgrabniejsza, ciekawsza niż *wiedza* czy *znajomość*. Choć ocena ta jest ściśle indywidualna i niełatwo ją podważyć, wydaje się, że względy estetyczne jednak nie przemawiają za podtrzymaniem w polskim leksykonie znaczenia słowa *świadomość* – 'wiedza o czymś'.

Kolejnym analizowanym wyrazem jest *wiadomość*. Dziś leksem ten posiada jedno znaczenie 'wiedza o czymś, rzecz zakomunikowana; zawiadomienie, doniesienie, wieść' (USJP). Słowniki dawne rejestrują ten wyraz również w znaczeniu 'zasób wiedzy'. Za nieakceptowalne uznalibyśmy dziś zdania typu: **Mam wiadomość o Twoich dokonaniach* czy **W mojej wiadomości są wszystkie Twoje przewinienia*. Jeszcze w XIX wieku za poprawne, prototypowe użycie wyrazu *wiadomość* uznano:

Był w intrygach sprytnym, ale w głębi prostak, bez najmniejszej wiadomości towarzyskiego obejścia.

CHŁĘD. Pam. II, 10, za: SD

Kartezjusz od wątpliwości zaczął, skończył na wiadomości.

Zab. VI/2, 1772, s. 296, za: SD

Polszczyzna siedemnasto- i osiemnastowieczna rejestruje również wyraz *niewiadomość*, który jako *dawny* definiowany jest w postaci 'brak wiadomości o kim lub o czym; nieświadomość, nieznanomość czego; niewiedza [...] (SD), por.:

Trzydzieści lat Jezus w wielkim zatajeniu i niewiadomości ludzkiej przeżył.

Sk. Kaz. 38, za: SL

Wiadomość praw przeciwstawia się niewiadomości praw.

Bals. Niedz. 1, 359, za: SL

Najmędrszy z Greków nie wstydział się swojej niewiadomości.

Zab. 1, 51, Alb., za: SL

Dzieje wyprawy wojsk francuskich do wyspy San Domingo mało są znane czytelnikom naszym, udział zaś, jaki w nich nasi współziomkowie mieli, grubą niewiadomością pokryty.

OPPMAN San Domingo 8, za: SD

Zarówno leksem *świadomość*, jak i *wiadomość* słowotwórczo wywodzą się od rzeczownika *wiedza*. Wspólna podstawa słowotwórcza oraz etymologiczne pochodzenie od psł. rdzenia **vĕd-* (Boryś, 2005) mogły wpływać na obustronną semantykę omawianych wy-

razów. Sieć wzajemnych relacji obejmuje również takie słownictwo, jak: *znać*, *znajomość*, *poznanie*, które historycznie pochodzą od pierdzenia **gen-* / **gno-* (Boryś, 2005). Na pytanie, dlaczego rywalizację o miejsce w polskim leksykonie wyraz *niewiadomość* przegrał z *niewiedzą*, odpowiedzią wydaje się kryterium funkcjonalności. Od najwcześniejszych czasów zaobserwować można tendencję jednostki *wiadomość* do zwężania znaczenia do wartości 'informacja, doniesienie'. Dzięki budowie formalnej *niewiadomość* rozumiana jest bez kontekstu, intuicyjnie jako zaprzeczenie słowa *wiadomość*, zatem można dekodować *niewiadomość* raczej jako 'coś, co nie jest informacją' niż 'brak wiedzy'. Analogicznie zbudowana para wyrazów *wiedza* – *niewiedza* umacnia pozycję leksemu *niewiedza* w znaczeniu 'brak wiedzy'. Częstość użycia słów z tej rodziny językowej mogła osłabić odczuwaną wieloznaczność wyrazu *niewiadomość*. Zgodnie z zasadą ekonomii znaczenie *niewiadomość* 'brak wiedzy' zdublowane z semantyką *niewiedzy* zaczęło zanikać.

Utratę jednego ze znaczeń zaobserwować można również w wyrazie *dzielny*. Dziś oznacza on: 1. 'odznaczający się odwagą; mężny, waleczny', 2. 'wykazujący odporność wobec przeciwności; zaradny, mocny, wytrzymały', 3. 'robiący coś umiejętnie, sprawnie; energiczny, czynny' (USJP), jednak budowa słowotwórcza każe widzieć jego pokrewieństwo z takimi wyrazami, jak: *działać*, *działanie*, *działacz*, *dzielność*. Budowa formalna znajduje odzwierciedlenie we wcześniejszym znaczeniu tego leksemu: 'skutecznie, silnie działający, mogący dużo zdziałać; skuteczny [...]' (SD), 'od działania, działający, skutkujący, dzieła wyprowadzający' (SL). Rozwój znaczenia przebiegł w kierunku od ogólnego 'wykonujący jakąś czynność' do 'wykonujący czynność w sposób zasługujący na uznanie'. Ta zmiana pozwala na włączenie przymiotnika *dzielny* do zbioru wyrazów o znaczeniu mentalnym, bowiem działanie poparte przemyśleniem, wytężoną pracą umysłu, skrupulatną analizą można nazwać operacją mentalną, por. *działanie matematyczne* czy *arytmetyczne*; *działania wojenne* – czynności te oparte są na rozsądku i zakładają wykonanie operacji logicznych. Zawężając aspekt działania do czynności pozytywnych, przymiotnik *dzielny* zyskał znaczenie: 'pracowity, rozumny, gruntowny, zdatny, skuteczny' (SL), por.:

Mowny język, ale nie dzielny mają.

Bals. Niedz. 2, 87, za: SL

W uniwersytecie [wileńskim] przeważały nauki matematyczne i przyrodnicze, chociaż i humanizm, mając dzielnego profesora w Grodku, bynajmniej w zaniedbaniu nie był.

Chmielow. Lib. 31, za: SD

Bóg dał dzielność słońcu, ziemi, drzewom, aby nam pokazał moc swoją, która więcej w dzielnych, to jest działających, niż bezdzielnych wydaje się dziełach jego.

Boh. Diab. 20. 2, za: SL

Co innego być pracowitym i czynnym, a co innego dzielnym; dzielny dorabia się skutku swojej pracy, widzi dzieła swojej roboty.

Ld., za: SL

O tym, jak silne było oddziaływanie bazowego czasownika *działać* na znaczenie jego wyrazów pochodnych, świadczyć może również semantyka innych wyrazów z jego rodziny, m.in. *działacz* 'czyniciel, sprawca, działaniem swoim, co wywodzący' (SL), *bezdzielny*, *bezdzielnie*, *bezdzielność* 'nieskuteczność' (SL), por.:

Granie samo muzyczne jest bezdzielne, że żadnego dzieła po sobie trwającego nie płodzi; kompozycja zaś jest dzielna, bo z niej noty muzyczne.

Oss. Wyr., za: SL

Dzielny człowiek i w nieszczęściu nie zwątpi o sobie.

Ld. Ross., za: SL

My jesteśmy nieszczęścia swego działacze.

Kras. List. 2, 99, za: SL

Działacz i sprawca wszystkiego dobra.

Wys. Ign. 188, za: SL

Posługując się leksyką dawną, można by powiedzieć, że najlepszy działacz to działacz mierny. I tu ujawnia się kolejna zmiana znaczenia, która dotyczy wyrazu *mierność*. Jest to synonim dzisiejszego *umiaru*; formalnie pochodny od rzeczownika *miara*. Przez długie lata rzeczownik *mierność* miał znaczenie: 'wstrzemięźliwość, umiar-

kowanie' (1450 PF; SXVI), 'miary zachowywanie; wstrzemięźliwość' (SL), por.:

Mądrość, sprawiedliwość, mierność, dobra to są samego umysłu.

Górn. Sen, za: SL

Mierność jest wielki dochód i chłopu i panu.

Bach. Epikt. 42, za: SL

Mierność w życiu dobrowolnem ubóstwem jest.

Pilch. Sen. List. 128, za: SL

Dwojakie podejście do miary zaowocowało dwoma podstawowymi znaczeniami leksemu *mierny*. Pierwsze znaczenie wiązało się z odpowiednią miarą, drugie z kolei odwoływało się do małej miary, stąd *mierny stopień*, *mierny uczeń*, *mierny pisarz*, *mierne efekty* itd. Na uwagę zasługuje również bliskość brzmieniowa pomiędzy wyrazami *mierny* oraz *marny*. Być może to właśnie aspekt fonologiczny wpłynął na znaczenie słowa *mierny*. W przeszłości jednak miara była równie cenioną cnotą, jak wiara, nadzieja, miłość oraz roztropność, sprawiedliwość i męstwo. To właśnie *umiarkowanie* (pochodne od *miara*) miało wydźwięk pozytywny. Przechowują je dzisiejsze wyrazy typu *wymierne korzyści*, *wymierne efekty* czy *nie marnować*, *umiar*, *umiarkowanie*, *wymiar*, *niezmierny*, *niepomierne* – wszystkie te wyrazy oparte są na psł. rdzeniu **mě-* (Boryś, 2005).

Leksem *mierny* zawierał w sobie dwa przeciwne znaczenia, dlatego dla efektywnej komunikacji i funkcjonalności systemu jedno ze znaczeń tego leksemu musiało wygasnąć. Zanikło zatem znaczenie, które dublowało się w semantyce słów *umiejętność*, *umiar*.

Dwa ostatnie wyrazy, które chciałabym omówić, to *dowcip* oraz *animusz*. Oba miały w przeszłości bardziej ogólne znaczenia niż definiuje się je obecnie. Oba również z czasem uległy semantycznej specjalizacji. Słowem *dowcip*, *dofcip*, *dochcip* (Strykowski; SL) określano 'szybkość, bystrość, zwrotność myśli' (Mączyński, 1546). Metaforyczne przeniesienie pozwoliło na doprecyzowanie jego znaczenia w postaci: 'powiedzenie zawierające treść komiczną, pobudzające do śmiechu; anegdota, żart, kawał', 'zdolność spostrzegania,

wychwytywania śmiesznych cech, stron, zjawisk, zdarzeń i ludzi oraz przedstawiania ich w zabawny sposób' (USJP). Znaczenie pierwotne rejestrują słowniki ogólne współczesnego języka polskiego, zaznaczając odpowiednim kwalifikatorem, że jest ono przestarzałe. Brak jednak poświadczeń w Narodowym Korpusie Języka Polskiego większej liczby kontekstów, które pozwalałyby uznać je za nadal stosowane przez użytkowników języka. O szerokim znaczeniu leksemu w wiekach wcześniejszych zaświadczyć mogą fragmenty następujących tekstów:

Na wojnie trzeba być dowcipnym na nieprzyjaciela, a ostrożnym od nieprzyjaciela.

Lub. Roz. 556, za: SL

Bywa i w dzieciach rozum, ale z rzadka, i bardziej dowcip, niż się rozum zowie.

Jabl. Ez. 134, za: SL

Geniusz różni się od dowcipu. Dowcip iskry, geniusz zaś płomień wydaje; dowcip do pojmowania rzeczy wynalezionych pomaga, geniusz nowe wynajduje.

Teat. 24, 43 Czirtr., za: SL

Szersze znaczenie miał w historii polszczyzny również leksem *animusz*. W łacinie *animus* oznaczał ducha, a więc tę część ludzkiej natury, która wyraża umysł, dostarcza mocy psychicznych i przejawia się w temperamentcie człowieka. Teksty dawne uzmysławiają, że wyraz *animusz* oznaczał charakter, usposobienie, osobowość. Z jednej strony utożsamiany był z entuzjazmem, zapalem do działania, krzepą, z drugiej jednak oznaczał chęci, które niekoniecznie kończą się sukcesem. Z animuszem kojarzy się pewność siebie, którą często interpretuje się jako zarozumiałość, dumę i butę. Stąd obecne znaczenie 'zapał lub odwaga połączona z fantazją' (USJP), 'zapał do jakiegoś działania i odwaga' (ISJP), por.:

Lech był serca wielkiego, animuszu wspaniałego.

Gwag 16, za: SL

Córka Katonowa nie była animuszu niewieściego.

Warg. Wal. 78, za: SL

Był to mąż ogromnego wzrostu i rozrostu, sławny siłacz, jednak łagodnego animuszu.

WEYS. Józ. Sob. 58, za: SD

Polskie animusze do gromad bratnich, do braterskiej miary przywykłe [...] bracia za braci stanęli.

SŁOW. Król 188, za: SD

Bolesław od wielkiego animuszu śmiałym nazwany.

SW

Wydaje się, że oba te wyrazy wykształciły znaczenia węższe z uwagi na czynnik wystarczalności systemu językowego oraz jego funkcjonalność. Specjalizacja znaczenia sprawiła, że zyskały większą niż wcześniej frekwencję, dzięki czemu słowa te znalazły swoje miejsce w polskim leksykonie.

Podsumowując przeprowadzone obserwacje na temat zmian znaczeń wybranych leksemów o znaczeniu mentalnym, można zauważyć, że wszystkie one znajdują uzasadnienie w naturalnej regulacji systemu językowego. Od najdawniejszych czasów przyczyny tych przeobrażeń chcieli poznać filozofowie i językoznawcy. Formułowano wiele tez, które miały zbliżyć naukowców do zgłębienia tajemnicy języka. Niektóre z postulowanych teorii były rygorystyczne, inne natomiast wręcz przeciwnie – swobodne i rozmyte. Tezy te łączy jeden cel – chęć stworzenia spójnego systemu, który umożliwiłby sklasyfikowanie przyczyn zmian językowych. Warto przywołać stanowisko Wilhelma Wundta, który był zdania, że zmiany semantyczne są zjawiskiem regularnym i całkowicie zależnym od powtarzalnych warunków obiektywnych (Wundt, 1889). Na temat utopijności tych planów wypowiadali się znani, dwudziestowieczni językoznawcy: Sperber (1985), Vossler (1972) czy Millet (1982). Jak pisze Danuta Buttler (1978), twórca semantyki Christian Reising uważał, że przeobrażenia dokonują się bez określonego schematu. Warto widzieć różnorodność zmian i tropić ich przyczyny. Zbyt komfortowa wydaje się sytuacja, by udało się stworzyć prosty model, który zawierałby bogate zależności i który pozwalałby wyjaśnić złożone przyczyny zmian semantycznych.

Źródła i literatura

Źródła

- Bańko M., red., 2000: *Inny słownik języka polskiego*. T. 1–2. Warszawa – **ISJP**.
- Boryś W., 2005: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- Doroszewski W., red., 1958–1969: *Słownik języka polskiego*. T. 1–11. Warszawa – **SD**.
- Dubisz S., red., 2003: *Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. 1–4. Warszawa – **USJP**.
- Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., red., 1952–1953 (1900–1927): *Słownik języka polskiego*. T. 1–8. Warszawa – **SW**.
- Koneczna H., red., 1996–: *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*. Kraków. Dostępne w Internecie: <http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl> [data dostępu: 02.07.2015] – **SXVII**.
- Linde S.B., 1807–1814: *Słownik języka polskiego*. T. 1–6. Warszawa – **SL**.
- Mayenowa M.R., red., 1966–(2012): *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. 1–(36). Wrocław-Warszawa-Kraków – **SXVI**.
- Mączyński J., 1546: *Leksykon polsko-łaciński*. Kraków.
- Narodowy Korpus Języka Polskiego. Dostępny w Internecie: <http://korpus.pwn.pl> [data dostępu: 02.07.2015] – **NKJP**.
- Zdanowicz A. [i in.], red., 1986 (1861): *Słownik języka polskiego*. T. 1–2. Wilno.

Literatura

- Arystoteles, 2004: *Retoryka. Retoryka dla Aleksandra. Poetyka*. Tłum. H. Podbielski. Warszawa.
- Austin J.L., 1993 (1962): *Jak działać słowami*. W: Idem: *Mówienie i poznawanie: rozprawy i wykłady filozoficzne*. Tłum. B. Chwedeńczuk. Warszawa, s. 545–708.
- Bremer J., 2010: *Wprowadzenie do filozofii umysłu*. Kraków.
- Brinkmeier B., 2009: *Mentalny*. W: *Leksykon pojęć filozofii analitycznej*. Red. P. Prechtł. Tłum. J. Bremer. Kraków, s. 165–166.
- Buttler D., 1978: *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*. Warszawa.

- Danielewiczowa M., 2000a: *Główne problemy opisu i podziału czasownikowych predykatów mentalnych*. W: *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne*. Red. R. Grzegorzczkova, K. Waszakowa. Warszawa, s. 227–248.
- Danielewiczowa M., 2000b: *W związku z artykułem Galiny Kustovej „Niektóre problemy opisu predykatów mentalnych” głos polemiczny*. W: *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne*. Red. R. Grzegorzczkova, K. Waszakowa. Warszawa, s. 265–274.
- Danielewiczowa M., 2002: *Wiedza i niewiedza. Studium polskich czasowników epistemicznych*. Warszawa.
- Frege G., 1977: *Pisma semantyczne*. Tłum. B. Wolniewicz. Warszawa.
- Grice H.P., 1980 (1975): *Logika a konwersacja*. W: *Język w świecie nauki*. Red. B. Stanosz. Tłum. B. Stanosz. Warszawa, s. 91–114.
- Jankowiak L.A., 1997: *Prasłowiańskie dziedzictwo leksykalne we współczesnej polszczyźnie ogólnej (na podstawie „Słownika prasłowiańskiego” t. I–VII)*. Warszawa.
- Millet A., 1982 (1921): *O następstwach zmian języka*. Tłum. H. Dwużnik. W: *Semiotyka dziś i wczoraj*. Red. J. Pelc, L. Koj. Wrocław, s. 244–249.
- Piotrowska A., 2004: *Rys historyczny czasowników „zapomnieć (się)”, „zapamiętać (się)” i derywowanych od nich form na gruncie języka polskiego w kontekście słowiańskim*. W: *Zamknięte w języku. Studia językoznawcze*. Red. H. Karaś. Warszawa, s. 70–79.
- Piotrowska A., 2006a: *Ewolucja znaczeniowa derywatów werbalnych od czasowników „pamiętać” i „pomnieć”*. „Prace Filologiczne”. T. LI. Warszawa, s. 291–312.
- Piotrowska A., 2006b: *Wybrane wyrazy pochodne z rodziny „pomnieć” używane wymiennie w dziejach języka polskiego*. W: *Czynić słowami. Studia ofiarowane Krystynie Długosz-Kurczabowej*. Red. H. Karaś. Warszawa, s. 245–251.
- Piotrowska A., 2009: *Zmysły a procesy mentalne. Historia słownictwa z rodziny czasownika „baczyć” w języku polskim*. Warszawa.
- Saussure F., de, 1991 (1916): *Kurs językoznawstwa ogólnego. Wstęp i przypisy* K. Polański. Tłum. K. Kasprzyk. Warszawa.
- Sperber D., 1985 (1978): *Ironia a rozróżnienie między użyciem a przywołaniem*. Tłum. M.B. Fedewicz. „Pamiętnik Literacki”, z. 1, s. 265–288.
- Vossler K., 1972: *Studia stylistyczne*. Tłum. R. Handke. Warszawa.
- Wolińska O., 1994a: *Możliwości zastosowania opisu gniazdowego w diachronii*. „Poradnik Językowy”, z. 5–6, s. 63–69.

- Wolińska O., 1994b: *Przekształcenia semantyczne i strukturalne w gnieździe słowotwórczym z centrum „kazać*. W: „Prace Językoznawcze”, nr 22: *Studia historycznojęzykowe*. Katowice, s. 39–47.
- Woźniak E., 2012: „Rozpaczny”, „rozpaczliwy”, „zrozpaczony” – zmiany znaczenia przymiotników w gnieździe „rozpaczy”. W: „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”. T. 23: *W poszukiwaniu metod i obszarów badawczych. Nazywanie w historii języka polskiego*. Red. M. Kuźmicki, M. Osiewicz, s. 271–286.
- Wundt W., 1889: *Teoria poznania*. Tłum. Z. Heryng. Warszawa.

Kinga Wąsińska

The semantic transformations of the Polish words
associated with the mental sphere

Abstract

The text concerns the problem of the changes of the meanings of words. The early vocabulary was compared with the linguistic innovations and the criteria of linguistic correctness enabled us to understand the causes of the semantic changes of words. In the analyses the criteria of sufficiency, economy and functionality were predominantly used, whereas the criterion of commonness as well as the criterion of cultural and national authority were used in a supplementary manner. The particular analyses feature the aesthetic criterion. The material that was analysed features words such as *wiedomość*, *dowcip*, *animusz*, *dzielny*. The research perspective that was applied enabled us to perceive the cause of the disappearance of the meaning of the lexeme *świadomość* ‘knowledge about something’ in lexical efficiency, and the demise of the form *niewiadomość* ‘lack of knowledge’ is explained by the principle of economy (the meaning of this lexeme is duplicated by the lexeme *niewiedza*). The disappearance of the adjective *mierny* which is closely related with the words *umiejętność* and *umiær* is completely accounted for by the criterion of functionality.

The linguistic material that was analysed contains vocabulary associated with the mental sphere registered by the dictionaries of the standard Polish language published since the 16th century until the 18th century. The modern understanding of these words was defined on the basis of the texts of the National Corpus of the Polish Language and the lexicons which register the state of the modern Polish language.

Кинга Вонсиньска

Семантические преобразования польских слов,
связанных с ментальной сферой

Резюме

Текст описывает вопросы изменения значений слов. Древняя лексика сравнивается с языковыми инновациями, а критерии правильности речи помогают понять причины семантических модификаций слов. В исследовании главным образом востребованы критерии достаточности, экономии, а также функциональности, дополнительно используются критерии распространенности, а также культурного и национального авторитета. В отдельных случаях появляется эстетический критерий. В анализированном материале оказались такие слова, как *wiadomość*, *dowcip*, *animusz*, *dzielny*. Используемый исследовательский метод дал возможность в лексической недостаточности увидеть причину исчезновения значения лексемы *świadomość* 'wiedza o czymś' – знания о чем-то, а вымирание формы *niewiadomość* 'brak wiedzy' – отсутствие знаний – объясняется принципом экономии (его значение дублирует лексема *niewiedza*). Исчезновение близкого по значению со словами *umiejętność* и *umiar* прилагательного *mierny* полностью обосновывает критерий функциональности.

Анализируемый языковой материал содержит слова, связанные с мыслительной сферой, которые фиксируются общими словарями польского языка с XVI века по XVIII столетие. Их актуальное понимание было определено на основании текстов из Национального корпуса польского языка, а также лексиконов, регистрирующих состояние польского языка на современном этапе.